

Михайло Мінаков

**ВИБІР 1991 РОКУ.
Оцінки незалежності, демократії
та радянського спадку серед мешканців
України в часи протистояння і війни
(грудень 2013 – лютий 2017)**

Пострадянський простір-період можна розглядати за своєю суттю «лабораторію історії», де на долях людей, малих груп і цілих суспільств відбувалися політичні й економічні «експерименти». «Експеримент» і надалі залишався своєрідним жанром ставлення еліт до населення: «теорії» (націоналістичні, неоліберальні тощо) і надалі диктували цілі і методи для впровадження у практику державо- та націєтворення, проведення реформ, унормування життя після карколомних історичних подій. Але на відміну від радянського періоду з його «тоталітарним експериментом», пострадянські процеси не мали одної керівної сили, яка би планувала, здійснювала та відповідала за ці спроби. Пострадянські керівники і групи навколо них (експериментатори), а також нові суспільства (піддослідні) формувалися разом із програмами власних експериментів, конкурували за контроль над ними, а отже і брали участь в специфічній ідеологічній креативності. І впровадження інститутів, які б зробили демократію, національні держави та вільні економіки функціональними відбувалося у формі експериментів на початку 1990-х років. Великою мірою політична уява пізньорадянських еліт формувала політичні та економічні практики перших років незалежності України та її сусідів. Життя великих і малих спільнот

© *Михайло Мінаков, 2017*

розформованого СРСР стало продуктом пізньорадянських уявлень про свободу, підприємництво, права і національну державу, втілених у притаманний для радянської політичної культури спосіб.

Після понад 20 років розвитку в окремії країні, досвід життя в нових умовах значно змінив українське суспільство в ставленні до свободи, індивідуальної незалежності, державного суверенітету, безпеки, соціальної безпеки, бідності і статку. У цьому ставленні сформувався неповторний сучасний «український досвід» і його ідеологічні формулювання.

Під час трагічних подій Євромайдану я почав збирати дані, які б дозволили зрозуміти ідеологічний вимір «українського досвіду». Цю роботу було продовжено в часи розгортання війни і її «узвичаєння». В результаті зібраних десятків інтерв'ю представників протилежних груп і верств населення сучасної України у мене накопичилося достатньо матеріалів, на основі яких можна провести своєрідне картографування нашого суспільства в термінах ідеологічних позицій щодо певних подій та ідей, які наші сучасники визнають важливими і які поділяють нас на солідарні, конкуруючі, а подеколи і ворожі табори.

У цій статті я розгляну те, як фрагментується українське суспільство у ставленні до тих подій, які умовно можна позначити як Вибір 1991 року. Тобто, йтиметься про те, які позиції виникають серед мешканців України в оцінюванні розпаду СРСР, набуття незалежності, спробам встановлення демократичного ладу та вільного ринку, і тих наслідків, до яких ці спроби привели. Моя гіпотеза полягає в тому, що належність до суспільних груп, сформованих під час Євромайдану та Донбаської війни, формується водночас із оцінюванням Вибору 1991 року. А дослідницьким запитанням є те, як саме організується українське суспільство під впливом ідеологічного оцінювання Вибору 1991 року і його наслідків, зокрема в довгий кризовий період? Відповідно до цього, у першій частині статті я опишу основні використані поняття, у другій – метод збору та аналізу даних про оцінки Вибору 1991 року, а в третій – опис знайдених ідеологічних позицій в українському суспільстві, відповідно до зазначених оцінок.

1. У пошуках спільного блага: ідеологія і політика

Політична комунікація, ідеологічне мислення та колективна пам'ять – ключові концепції для цього дослідження. Тож у цій частині я проясню, в якому саме значенні використано ці поняття. Крім того, тут буде розглянуто значущість саме «Вибору 1991 року» як важливої події для сучасних мешканців України.

У цьому дослідженні я виходжу з комунікативного розуміння політики. Його засади було запропоновано ще Аристотелем [Aristotle, 350 BCE, 1252a].

[1252a] ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὀρθῶς κοινῶνίαν τινὰ οὖσαν καὶ πᾶσαν κοινῶνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ [5] καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πᾶσας περιέχουσα τὰς ἄλλας, αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινῶνία ἢ πολιτικὴ.	[1252a] Тож, як бачимо, кожна держава є своєрідним спілкуванням (також партнерством, співдружністю, комунікацією – κοινῶνία. – М. М.), і кожне спілкування пов'язано із якимсь благом (оскільки кожна дія відбувається з огляду на певне благо) то, очевидно, оскільки все спілкування тяжіє до якогось блага, то найвище спілкування, що включає в себе усі інші, тяжіє до найвищого з-поміж усіх благ. Саме це спілкування і зветься поліс та політичне спілкування.

Аристотель визначає політику як націлену комунікацію, яка одночасно є і взаємодією, і обміном інформацією, і конкуренцією бачення загального блага, і конструюванням спільноти людей, які визнають одна одну легітимними учасниками і зазначеного обміну, і згаданої конкуренції. Таким чином, політичне спілкування – це процес побудови сфери перебування та взаємодії людей разом, в протистоянні й єдності, що відбуваються навколо «найвищого з благ».

Хоч розуміння того, чим саме є це благо (безпека, соціальна справедливість, історична справедливість, індивідуальна свобода, етнічна вищість, расова чистота, наш спосіб життя тощо), важливим є саме те, що політична спільнота структурується водночас і як єдине «політичне тіло» [Русо, 2001 (1762), 13], і як групи незгодних між собою людей (напр., соціальні класи,

конкурентні групи, гендерні групи, групи з різним доступом до ресурсів [Маркс і Енгельс, 1936 (1848); Hayek, 1979; Butler, 2011; North, Wallis & Weingast, 2009]. Неоднорідність і фрагментованість є неминучими у політичних суспільствах, які також мають і спільну політичну тожсамість. Конкуренція верств і груп відбувається у вигляді боротьби партій, рухів, мереж, клубів і таємних організацій, що мають на меті отримання влади у певній політичній системі. А політична тожсамість проявляється в уявленні одної спільноти-нації та єдиній державі як групі владних інституцій, які водночас підтримують режим монополії на насилля на певній території, надають послуги контролюваному населенню і мають соціальну, правову та культурну легітимність (тобто люди в цих інститутах та решта населення вірять у свою спільність та відновлюють цю спільність у взаємодії і боротьбі).

Політичні ідеології виявляють себе як набори переконань, що фрагментують населення, залучають його до підтримки з різними політичними групами й уможливають динаміку політичних процесів, спрямовуючи політичну комунікацію на конкретний результат. Цей результат можна описати як «колективне виживання» [Moore, 1966; Tilly, 1990], або меншу залежність від примх природи, або справедливість у доступі до наявних ресурсів [North, Summerhill, & Weingast, 2000], або більший простір для самовираження людини [Inglehart & Welzel, 2005], або ж, зрештою, перемогу над іншими політичними спільнотами [Schmitt, 1922]. Як би окремі політичні ідеології не мотивували конкуренцію між різними партіями всередині політичної спільноти, одним із їхніх спільних результатів є продовження існування цієї спільноти і спроможність цієї спільноти успішно конкурувати з іншими в міжнародній політиці.

В останні десятиріччя політична епістемологія зазнала значного розвитку, що, зокрема, призвів і до розрізнення політичного та ідеологічного мислення-діяння. Політичне мислення-діяння пов'язано зі спрямованістю на прийняття рішення, яке буде втілено в реальність у разі успіху (отримання владної

позиції та реалізація певної програми дій). Ідеологічне мислення – це «мислення про політику» і «стосується форм та розмаїття поглядів людей... стосовно центральних питань і проблем, з якими зустрілися їх суспільства: демократія, бідність, війна, приватна і публічна сфери, за якого з кандидатів голосувати то-що, а також коли вони конкурують за значення вживаної ними мови і результатів, до яких ведуть її обмеження і можливості» [Freedon, 2008, 1]. Це розрізнення важливе для того, аби розуміти, що вилучене з безпосереднього процесу ухвалення рішень населення тим не менш залишається залученим до «політичної комунікації» завдяки саме «ідеологічному мисленню».

У сучасній надцентралізованій українській олігополії, де у громадян обмежені можливості участі в ухваленні рішень, ідеологічна конкуренція тим не менш успішно залучає громадян до політичного спілкування. Попри слабкість партій і постійну сумнівну якість виборів, українські громадяни досить активно беруть участь у виборах [Пивоваров, 2009]. Населення дедалі більше підтримує державну незалежність [КМІС, 2011]. Активність громадян переважно підтримують не так політичні інститути, скільки комунікативні. Саме ЗМІ, старі і новітні, підтримують залученість і впливовість української політичної ідентичності [Заславська, 2008]. Ця участь майже не має впливу на простір свобод чи статку громадян України, але стало перебуває на високому рівні.

Нарешті, з огляду на нашу тему, до концепцій політичної комунікації та ідеологічного мислення слід додати поняття пам'яті про важливі події, які фундують політичну ідентичність і розпочинають еру спілкування саме цієї спільноти. З-поміж великої кількості досліджень колективної пам'яті для цілей нашої розвідки важливими є міркування Джефрі Оліка, який указує на особливу значимість пам'яті про певні засадничі події для функціонування політичної спільноти в певні періоди [Olick, 2007, 6ff]. Так, для сучасної Німеччини (друга декада ХХІ ст.) такими подіями є Голокост та Зміна (Wende, воз'єднання 1989 року). Пам'ять про Голокост та Зміну фокусує німецькі ідеологічні

суперечки таким чином, що універсальні цінності свободи, відповідальності, справедливості і солідарності артикулюються для сьогоденних активних поколінь великою мірою мовою саме цих колективних «спогадів».

В українських реаліях подібною визначною подією є саме розпад СРСР, пострадянська соціально-економічна криза та початок незалежності української держави. Вибір 1991 року виглядає свого роду «космічною подією», яка задає колективну перспективу політичних, економічних та ідеологічних дискусій, разом із її оптикою та мовою. Саме ця подія виглядає як початок для «нас» (політичної спільноти) і саме з неї починаються ті події, що призвели до наявного стану справ. Отже, для ідеологічного мислення сучасний стан справ описується від початку, тобто Вибору 1991 року. І отже оцінювання цього вибору потрібне і для розуміння сучасності, і для візії майбутнього України.

Окремо слід заважити, що соціологічні дослідження останнього десятиріччя підтверджують важливість теми Вибору 1991 року. Так дані Київського міжнародного інституту соціології, соціологічної групи «Рейтинг» та Міжнародного дослідницького центру Пью (The Pew Research Center), зібрані та проаналізовані за допомоги кількісних методів, доводять, що українське суспільство поділяє думку про важливість цього вибору та поділяється на групи, що по-різному оцінюють цей вибір [КМІС, 2011; Pew, 2009].

Разом з тим, важливість Вибору 1991 року ще не означає його схвалення. Дослідження Центру Пью показало, наприклад, що майже два десятиліття після отримання незалежності схвальне ставлення до вибору на користь демократії серед українців зменшилося з 72% у 1991 р. до 30% у 2009 р.; вибір на користь «капіталізму», тобто перехід до вільного ринку, неоліберальної економіки, суспільства ризиків і приватної ініціативи зменшився з 52% у 1991 році до 36% у 2009 р. [Pew, 2009].

На тлі розчарування в українських реаліях політичних та економічних свобод парадоксальною виглядає той факт, що

підтримка обрання незалежності поволі зростала в 2000-х роках. Так, попри значну економічну кризу 2009 року, між 2006 та 2011 рр. понад 50 % українського населення стало схвалювати набуття незалежності в 1991 році [КМІС, 2011].

На моє переконання, співіснування таких різних оцінок незалежності, демократії та ринку не є жодним парадоксом. Навпаки, тут проявляється ідеологічне мислення в усій своїй силі. Особистий і колективний досвід користування економічними і політичними свободами українців свідчить, що ці свободи не ведуть ані до збільшення вибору, ані до реалізації індивідуального рішення на основі цього вибору¹. Як свідчать дослідження Європейського банку реконструкції і розвитку «Перехід для всіх: рівні можливості в світі нерівності» та аналіз Сергія Гуриєва даних цього дослідження по Україні, скептицизм українців принаймні щодо «вибору на користь капіталізму» цілком логічний: жодна значна соціальна група українського населення, на відміну від усіх інших посткомуністичних та пострадянських країн, від цього вибору не виграла [EBRD, 2016; Гуриєв, 2017]. Таким чином дослідження Пью говорить про досить раціональну оцінку свого пострадянського досвіду українцями. Але ідеологічне мислення працює так, що в момент переходу від досвіду особистого та спільного досвіду малих груп до висновку, який стосується своєрідного «метафізичного» рівня – місця в історичному часі та геополітичному просторі спільноти, цей особистий досвід підпорядковується анонімним структурам ідентичностей великих груп. І цей рівень якраз і описано в дослідженні КМІС [КМІС, 2011]. Анонімні структури ідеології об'єднують несумісне, особисті досвіди і суспільні ідентичності, надії і безперспективність, свободу і упокорення. Саме тому, на мою думку, так важливо звертатися до аналізу подій, які структурують суспільні ідентичності та проявляють поділи не тільки на соціальні класи і верстви, але й ідеологічно зумовлені

¹ Саме це і є визначення свободи в соціо-економічних термінах; див.: Sen, 1983; Наг, 1996.

групи. Саме останні проявляють себе політично активними акторами, а отже розуміння того, які змісти їх формують, є важливим і для розуміння нашого суспільства загалом.

2. Як питати про спільне благо: методи збору та аналізу даних

Дані, які проаналізовано у цій статті, було зібрано у розмовах з людьми, які мешкають в Україні та беруть активну участь у політичних подіях з грудня 2013 до січня 2017 рр.

Проведення інтерв'ю та збір інформації було засновано на методі когнітивного інтерв'ювання. Когнітивне інтерв'ю – це водночас (а) збір інформації в розмові з людиною, яка розуміє мету бесіди, під час якої активізуються спогади про минуле (особисті та/чи набуті колективні) та відбувається рефлексія щодо них [Fisher & Geiselman, 1992, 12-13], а також (б) перевірка інтерв'юером самого себе, власних методів і установок, набору запитань та відвертості у проясненні завдань свого дослідження під час розмови зі співбесідниками [Willis, 2015, 16]. Хоч цей метод пов'язаний із рефлексивною соціологією та її якісними методами досліджень, а також із сучасними слідчими практиками проведення допитів свідків, для мене, як політичного філософа і дослідника ідеологій, цей метод є ще й витонченою герменевтичною практикою відвертої розмови людей, що переживають спільний досвід і спільну ситуацію. Певним чином, когнітивне інтерв'ю є чимсь зворотнім до сократівських діалогів, де хитромудрий філософ почасти містифікує, почасти веде співбесідників через запитання до наперед знаної істини. У світі ідеологій, де статусу істини домагається кожне твердження, дослідження може відбуватися лише через інший орієнтир – досягнення порозуміння та взаєморозуміння співбесідників. За результатом багатьох бесід з багатьма співбесідниками з'являється можливість зрозуміти наше суспільство у певний період його існування. І саме цьому добре служить метод когнітивного інтерв'ю.

Набір запитань для інтерв'ю було декілька разів переглянуто і уточнено, що також є частиною методу [Willis, 2015, 5].

період	час	співрозмовники (а) кількість, б) мова спілкування укр/рос, с) стаття ч/ж, d) основні позиції, е) вік – досягли 16 років до 1991/після 1991 року)
період Євромайдану	грудень 2013 – лютий 2014	а) 89 б) 50/49 с) 61/28 d) Євромайдан/Антимайдан е) 41/47 активісти обох таборів
період від анексії Криму до початку активних бойових дій	березень 2014 – липень 2014	а) 40 б) 18/22 с) 19/21 d) Євромайдан/Антимайдан/ всі неправі е) 24/16 активісти обох таборів, публічні інтелектуали з-поміж неприєднаних
період від Ілє-вайської битви до «декомунізаційних законів» ³	серпень 2014 – червень 2015	а) 51 б) 25/26 с) 23/28 d) за Україну/за сепаратистів/ не-моя-війна е) 21/30 проукраїнські активісти, прибічники сепаратизму (але не учасники бойових організацій), активні критики обох сторін, народні депутати (7), держслужбовці 1-2 кат. (7), військові (7), учасники добровільних батальйонів (12)
період «звичної війни»	липень 2015 – січень 2017	а) 60 б) 32/28 с) 33/27 d) основні позиції е) 29/31 проукраїнські активісти, інтелектуали з-поміж біженців, активні критики сторін конфлікту, народні депутати (9), держслужбовці 1-2 кат. (8), військові (12), учасники добровільних батальйонів (4), лідери кримінального світу (7) ⁴

особливість проведення інтерв'ю
співрозмовники вмотивовані говорити, легко йдуть на контакт і відверті в своїх судженнях; сильно ангажовані відстоювати свою ідеологічну та громадську позицію
співрозмовники вмотивовані говорити, легко йдуть на контакт і відверті в своїх судженнях; часто зізнаються в дезорієнтації і наявності «кількох позицій в собі», не готові відстоювати свою заявлену позицію, часто змінюють думку під час розмови-рефлексії
активні бойові дії та пошук «російських агентів у тилу» зменшили готовність співрозмовників відверто говорити про частину з тем інтерв'ю; часто перешитують про те, де і як саме будуть оприлюднені дані про розмову
війна та певна суспільна підозрілість стали звичними і менше впливають на (не) готовність говорити; разом з тим відвертість розмови часто потребує від інтерв'юера про безпеку даних; співрозмовники легко відмовляються від своїх суджень, якщо чують запитання на перевірку вже сказаного

У першому наборі запитань ішлося про широке коло ідеологічних маркерів, включно зі ставленням до 1) приватної власності, 2) статусів української, російської та інших уживаних в Україні мов, 3) президентської чи парламентської республіки, 4) інтеграції з Європою чи Росією (або шлях неприєднання), 5) роль церкви в політиці (і питання однієї помісної православної), 6) вибір на користь демократії і ринку в 1991 році, 7) ставлення до СРСР, 8) ставлення до сторін Другої світової війни (Червона армія, УПА)². Однак в ході інтерв'ювання вже 2014 року стала очевидною зміна ставлення багатьох учасників і до тем, і до готовності відверто говорити про дражливі теми. З початком війни та введенням «декомунізаційних» законів, які у свій спосіб символізують встановлення ідеологічної монополії в Україні, а також політично і юридично артикулювали зростання підозрілості різних груп українського суспільства одна до одної, чимало співрозмовників

² Докладніше опис початкового методу збору даних описано в: Minakov, 2015.

почали відмовлятися від спілкування вже після її початку не через брак часу чи втому, а через страх покарання за власні переконання. Якщо під час інтерв'ю на Євромайдані був лише один випадок відмови продовжувати розмову після перших півгодини, то з серпня 2014 року таких відмов стало приблизно третина, а з червня 2015 року – понад половину. Найбільш підозріло мої співрозмовники ставилися до питань про радянське минуле, кризу 1990-х та ставлення до Росії.

Якщо на початку роботи я орієнтувався на рекомендації Фішера, Бренан та Макколі щодо підготовки питань та роботи зі співрозмовниками, то в 2015 р. я орієнтувався на м'якші форми опитування і довший підготовчий період для побудови довіри між інтерв'юером та співбесідником – за порадами Гордона Віліса [Fisher, Brennan & McCauley, 2002; Willis, 6, 23 і далі].

Усі інтерв'ю, у відповідності до етапів розвитку протистояння і війни та поведінки співрозмовників, я розподілив на кілька періодів.

У цих інтерв'ю мене цікавила не репрезентативність, але відвертість та переконливість відповідей, в яких є дані про ідеологічні орієнтири співбесідників, а також можливість екстраполяції даних з цих відповідей на ідеологічну орієнтацію великої частини населення України.

Нарешті, зібрані відповіді було проаналізовано за допомоги метода аналізу мовленнєвих актів щодо політичних та історичних

³ Тут вказано не час ухвалення пакету «декомунізаційних законів», а початок страху співрозмовників, що їхні відповіді будуть підставою для «репресій» (термін, який найчастіше вживали ті, хто відмовився від продовження інтерв'ю).

⁴ В останній період збору даних мені вдалося провести сім бесід із людьми, що належать до т. зв. «авторитетів» (найвищої ланки в ієрархії спільноти) у кримінальному пострадянському світі. Моя мета була – почути оцінки Вибору 1991 року від людей, які не тільки виключені з політики, але й перебувають в опозиції до «політичного цілого». Після довгих спроб мені вдалося провести ці розмови із зазначеними людьми, які до того ж народилися на території сучасної України і довгий час (за їхнім твердженням) мешкали в Україні. 37 моїх співрозмовників 4 досягли високих п'аблів у своїй спільноті ще до 1991 року, 2 говорили українською і 5 російською.

подій, запропонованого Квентіном Скінером [Skinner, 1995, 11 і далі]. Зокрема, я перевіряв відповіді співрозмовників у трьох вимірах вживаних ними оціночних висловлювань: 1) вживання слова, характерне для цього співрозмовника у зв'язку з заявленою позицією та своїм розумінням «спільного блага» (ідеологічний смисл), 2) співвідношення поняття з «усією областю референцій» (значення/референція до подій минулого) і 3) співвідношення смислу і значення у виразах.

Застосувавши зазначені методи і підходи, я отримав наступні результати.

3. Вибір 1991 року: конкурентні оцінки

Зібрані матеріали щодо Вибору 1991 року дозволяють говорити про те, що ця подія асоціюється у моїх співрозмовників з кількома сукупностями слів і референцій. Упродовж всього періоду інтерв'ювань Вибір 1991 року асоціювався з наступними вузлами значень:

- 1) початок/кінець порядку;
- 2) національна державність і незалежність;
- 3) демократія і свобода;
- 4) капіталізм і гроші.

Початок, кінець і порядок. Одним із перших смислово-референційних просторів Вибору 1991 року є власне те, що він знаменував початок нинішнього стану справ в Україні. Як би співбесідники не оцінювали цей стан справ, і як би не аргументували на користь своєї оцінки, 1991 рік знаменує початок наявного порядку для всіх.

Єдиним винятком з цього є група кримінальних авторитетів, для яких початок пов'язаний з періодом 1988 року (у загальносоюзному значенні) чи 1994-95 року (в суто українському контексті). Перша дата асоціюється з часом «реальної свободи», коли міліція зменшила тиск на кримінальну спільноту, а економічні свободи та кооперативний рух створив нові джерела збагачення. Іншим «початком» ця ж група називає середину 1990-х і приватизацію, через ті самі обставини. Ця група досить цікаво указує на нерозривність пізнорадянського та пострадянського політичного й економічного порядку. Джерела збагачення, поведінка правоохоронців та умови

ув'язнення, за оцінками усіх сімох співбесідників, не змінилися між 1988 та 1998 рр.

Попри те, що співрозмовники називали 1991 рік початком, він водночас називався і кінцем – кінцем радянської епохи і попереднього ладу. Для частини співрозмовників, це був кінець легітимного порядку, для інших кінець «кошмару», періоду неприйнятних умов існування.

Характерним для всіх (окрім кримінальних авторитетів) було небайдуже ставлення до 1991 року. Судячи з відповідей, нормалізація пострадянського політичного та соціально-економічного ладу відбулася для усіх соціалізованих мешканців України, а норми цього ладу інтерналізовані значною мірою. Саме тому, попри критику окремих аспектів цього ладу, за ним визнається статус порядку, легітимного стану справ і реальності.

Національна державність і незалежність. Національна державність і незалежність асоціюються також із націоналізмом, втраченою порозуміння між україно- та російськомовними громадянами і непевністю в майбутньому. Фактично на початку розмови з переважною більшістю співрозмовників, незалежність оцінювалася позитивно і як важливий початок, виходячи зі зв'язку незалежності і порядку. Разом із тим, як співбесідники рефлексували з приводу незалежності і національної державності, вони переходили до того, що національна держава стає також і проблемою для частини населення, яке найчастіше в бесідах називали «російськомовними українцями». Розрив між україно- та російськомовними групами визнають усі, і пов'язують з національною природою держави. Але оцінку цьому дають по-різному: для частини – це «природній процес», спрямований на реалізацію історичної справедливості щодо україномовних українців; для іншої частини – цей конфлікт є результатом неправильної національної політики, що має бути виправлений.

Слід зауважити, що в період з 2015 року слово «націоналізм» дедалі більше набуває позитивного забарвлення серед співбесідників. Цим словом позначають як намагання встановити вищість одної етномовної групи над іншою на території України, так і патріотизм, і підтримку української армії, і лояльність до уряду, і право на

встановлення цензури в ЗМІ та контролем за громадянами за мовною та ідеологічною ознакою. У цій суміші народжується нове сучасне поле ідеологічних значень. Про це поле поки рано судити в деталях, але очевидно, що загальне уявлення про політико-ідеологічний центр посунувся сильно до правого екстремуму.

Альтернативне бачення щодо національних держав представили кримінальні авторитети. Вони, зокрема, ставили під сумнів важливість встановлення національних держав. Так у шести з семи інтерв'ю мої співбесідники говорили про уявність державних кордонів. Натомість вони вказували на те, що «справжні кордони» – це межі впливу кримінальних груп. Ці межі не завжди мають географічний характер; вони можуть бути секторними чи галузевими (гральний бізнес, комерційний секс, контрабанда тощо). На фоні цих визнаних кримінальним світом меж державні кордони є менш сталими та солідними. Але і ці кримінальні межі, за словами «авторитетів», мають тимчасову і мінливу природу: зміна співвідношення сил тих чи інших угруповань змінює і територію чи сектор впливу.

Таким чином, окрім кримінальної групи, всі співрозмовники стверджували, що національна держава – важливий елемент порядку і почасти джерело наявних у суспільстві конфліктів. Ставлення до цього конфлікту значною мірою визначає межі ідеологічно оформлених груп.

Демократія і свобода. Важливість демократії і свободи визнали усі групи, включно з кримінальною. Однак майже всі співбесідники пов'язували українську демократію з безвідповідальністю та корупцією. Нормативна значущість та практична непереконливість демократичних свобод створюють своєрідне поле ідеологічного напруження для українців.

Демократію мої співбесідники здебільшого визначали як уявлення про форму правління «на Заході» та пов'язану з нею нормативністю. Ця форма правління для частини з них є бажаною для встановлення в Україні, а для частини – вкрай небажаною. Однак яким би не було ставлення до демократії, під час рефлексії раз по разу виникали сумніви щодо того, чи можлива демократія в Україні. Цей сумнів зменшувався, коли я пропонував порівняти стан

справ з політичними свободами в Росії, Білорусі та Україні: на фоні інших східноєвропейських сусідів наша країна оцінювалася однозначно як «демократичніша». Разом з тим, порівняння України з «Заходом» вело до визнання того, що «ми ще не готові до демократії». Ці просторово-часові порівняння працювали однаково в рефлексіях і етнонаціоналістично налаштованих співбесідників, і гіпервимогливих «протівсіхів», і поблажливих «громадянських націоналістів».

Крім того, для багатьох співрозмовників спроби встановити демократію та практикувати політичні свободи були важливими подіями для країни і суспільства. Помаранчева революція і Євромайдан для багатьох були спробами реалізувати на практиці Вибір 1991 року. Однак щоразу виконанню обіцянок політичних свобод «щось ставало на заваді». Як правило, перешкоди виникали з боку корумпованих політиків і олігархів, які забували про обіцяне на барикадах.

Корупція у всіх групах визнавалася передусім як вада демократії, відсутність відповідальності лідерів перед рештою громадян, що проявляється у хабарництві та кумівстві. Корупція уявляється як щось, що пов'язано з невиконанням Вибору 1991 року,

група	ставлення до незалежності
група незавершеного вибору, чи «етнонаціоналісти»	схвальне, але необхідно довести державність та склад населення до етномовної «чистоти»
група охоронців вибору 1991 року, чи «громадянські націоналісти»	схвальне, «правильні рішення» 1991 ще не всі втілені, шансам на втілення заважають етнонаціоналісти та прорадянські; союз україно- та російськомовних громадян ключовий для успіху України
група з вимогами виконати повною мірою інтенції вибору 1991 року, чи «протівсіхи»	важлива подія, могла бути добрим початком, але не стала, треба втілити обіцянки 1991 в реальність, немає жодної політсили, здатної на таке втілення
група ностальгіків за СРСР, чи «радянські»	негативне, джерело соціальних проблем і корупції
слов'янофіли, чи «проросійськ»	негативне, неприродний розрив України та Росії
альтернативні, чи «кримінал»	неважлива подія, важливішими були виникнення нової кримінальної культури, кооперативний рух та приватизація

аніж його проявом. Дуже часто, джерелами корупції мої співбе-сідники називали радянський досвід. Лише ностальгійно налаштовані за радянським минулим називали корупцію власне інновацією, характерною для Доби незалежності.

Кримінальні авторитети зневажливо відзивалися про демократію, але з великою повагою – про свободу. Щоправда для цієї групи свобода є чимсь альтернативним до політики і права. Ідеальна свобода – це «перебування поза впливом держави», в гурті товаришів, які поділяють спільні правила і погляди на життя.

Капіталізм і гроші. До ряду першорядних асоціацій з капіталізмом і грошима належать олігархія, підприємництво і багатство/бідність.

Саме слово капіталізм викликало негативне або нейтральне ставлення. Для всіх співрозмовників капіталізм означає лад, де панують гроші і приватна власність, скупчені в руках меншини-олігархів. Рідше пов'язують капіталізм із вільним ринком чи підприємництвом. Усі без винятку пов'язують капіталізм із поділом на бідних і багатих, але характерним для всіх співрозмовників є «природність» та «нейтральність» цього поділу.

ставлення до демократії	ставлення до капіталізму
негативне, неважливе, може бути доброю, якщо матиме етнонаціональний зміст	добре, що люди можуть заробляти; погано, бо ділить націю на бідних і багатих
схвальне, демократія дуже важлива, свобода і толерантність можливі лише за дієвої демократії	схвальне, свобода і толерантність можливі лише за захищеної приватної власності та сильної економіки
дуже схвальне, свобода і толерантність можливі лише за дієвої демократії; необхідні реформи для встановлення «повної демократії»	стримано-схвальне, «у нас неправильний (дикий) капіталізм, який породжує олігархію», потрібен капіталізм для демократії
стримано-схвальне, «у часи Перебудови демократії було більше»	негативне, джерело бідності і безправності «народу»
негативне, «бо це несправжня демократія», це – контроль Заходу над Сходом; свобода неважлива, важлива єдність і сила у стосунках із Заходом	важливо для посилення економіки і взаємодії України та Росії, негативний ефект через економічний вплив Заходу на Україну та Росію
нейтрально-негативне, корупційний ефект демократії та міжетнічна толерантність оцінена схвально, зменшення поваги до «старих» правил та поваги до «старших» – негативно	схвальне ставлення до приватизації, а також можливості «домовлятися» з правоохоронцями та суддями

Олігархія – явище, яке має спільну негативну оцінку. Для більшості співрозмовників, олігархи – це ті, хто скористався Вибором 1991 року і «збочив» чи «спаганив» його. Навіть під час появи «патріотичних олігархів» (2014-2015 рр.) мої співбесідники називали їх нелегітимними власниками майна. Їхній успіх уявляється як результат «крадіжки народного майна» чи «злочинів». Існування олігархів сприймається за похибку історії після Вибору 1991 року.

Серед кримінальних авторитетів частина олігархів має повагу, а частина – зневажливе ставлення. Тут саме нахабність поведінки олігарха в 1990-ті роки здобуває високу оцінку. А отримання майна через контроль владного посту не приносить олігархові позитивної оцінки з боку кримінального товариства.

Хоча поділ на бідних і багатих визнавався беззастережною більшістю моїх співрозмовників, феномен бідності має спільну негативну оцінку. Найрадикальніше негативне ставлення бідність викликала серед радикальних етнонаціоналістів та тих співбесідників, які ставилися до СРСР з ностальгією. У переважній більшості співрозмовників під час рефлексії виникали сумніви щодо недоторканості права власності на майно олігархів.

Окремо слід зазначити позитивне чи позитивно-нейтральне ставлення до підприємців (власне, дрібних підприємців, неолігархів) і підприємництва як такого. Якщо «людина сама заробила своєю працею», то і «радикали», і «ностальгійні», і «протівсіхи» однаково позитивно ставилися до непорушності права власності таких підприємців.

Зрештою, капіталізм і все, що з ним пов'язано, також міцно асоціюється з Вибором 1991 року. Навіть серед кримінальних авторитетів є згода з тим, що приватизація – великою мірою «заслуга незалежності». Однак саме цей аспект Вибору викликав найбільші суперечності та розмежування.

Відповідно до вище зазначеного було визначено шість ідеологічно обумовлених груп українського суспільства у ставленні до Вибору 1991 року та асоційованих з ним смислово-референційних вузлів:

У цього поділу є певні обмеження з огляду на те, що в ставленні до інших ідеологічних маркерів (продаж землі, одна – чи дві державні мови, вступ до НАТО, ставлення до СРСР тощо) ці групи іноді опиняються на спільних позиціях. Так, «радянські» та «етнонаціоналісти» однаково негативно і зі схожою аргументацією виступають проти приватної власності на землю та її вільний продаж. Однак ці маркери самі по собі не є ключовими щодо визначення ідеологічних позицій в українському суспільстві.

Впливовість Вибору 1991 року можна порівняти лише з Війною 2014-2017 рр. Обидві події великою мірою визначають групи у їхньому ставленні до політичних сил та мобілізують до участі в політиці попри безпосередні особисті інтереси. Однак зібрані матеріали показують, що групи, сформовані під впливом оцінок Війни швидко змінюються. Поки немає часової відстані до ідеологізованої події, такої, як, приміром, Війна, ця подія буде як джерелом ідеологічних поділів у суспільстві, так і джерелом невизначеності та непередбачуваності цих поділів.

Висновки

Зібрані матеріали та їхній аналіз свідчить про те, що в ідеологічній площині саме Вибір 1991 року виступає початком, витоком сучасного політичного порядку та соціально-економічного ладу. Отримання незалежності, початок політичних реформ та економічна трансформація стали тими подіями, які заклали підвалини наявної соціальної реальності і простору політичної комунікації.

Саме в межах цієї реальності та у структурах цієї комунікації виникає й ідеологічно оформлюється український політичний досвід. Цей досвід поточнюється у вигляді фрагментування українського суспільства за ставленням до тих подій, які ми умовно позначили як Вибір 1991 року. Важливо зазначити, що виділені вище шість груп активно показали свою присутність у трагічних подіях останніх трьох років. Попри те, що тип мобілізації, дії чи утримання від дій членів цих груп прояснюється

не тільки через ставлення до Євромайдану та Донбаської війни, але передусім формується через ставлення до подій 1991 року. В наративах кожної з груп оцінка поточних подій відбувається через референцію до Вибору 1991 року як започаткування найважливішого порядку.

.....

- Гуриєв, Сергей. (2017). Украинская кагастрофа. В Vox Ukraine, 11.01.2017, доступ <https://voxukraine.org/2017/01/11/sergei-gurievs-speech-ru/>
- Заславська, О. О. (2008). Засоби масової інформації як інструмент моделювання політичної свідомості у виборчій кампанії (на матеріалах президентських і парламентських виборів 2004–2006 рр.) (Дисертація на здобуття ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія»/ОО Заславська).
- Київський міжнародний інститут соціології (2011). Зміни у ставленні громадян до суверенітету України: підсумки четвертого п'ятиріччя незалежності серпень, 2006-2011. Отримано з <http://old.kiis.com.ua/pub/2011/August/08-01.doc>
- Маркс, К., Енгельс, Ф. (1936). Маніфест комуністичної партії. В Маркс, К. Вибрані твори. Київ: Партвидав ЦК КП(б)У. Том 1 (сс. 3-45).
- Пивоваров, Ю. (2009). Чинники суспільно-політичної активності громадян України в дискурсі «розкол/розмежування». В Політичний менеджмент, 1, 2-12.
- Руссо, Жан-Жак. (2001). Про суспільну угоду, або принципи політичного права, К: Port-Royal.
- Aristoteles. (350 bce). Politics, Perseus Greek edition. Accessed at <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0057>
- Butler, J. (2011). Bodies that matter: On the discursive limits of sex. London: Taylor & Francis.
- European Bank of Reconstruction and Development. (2016). Transition report 2016-17: Transition for all: Equal Opportunities in an Unequal World. Accessed at <http://www.ebrd.com/transition-report>
- Fisher, R. P., Geiselman, R. E. (1992). Memory enhancing techniques for investigative interviewing: The cognitive interview. Boston: Charles C Thomas Publisher.
- Fisher, R. P., Brennan, K. H., & McCauley, M. R. (2002). The cognitive interview method to enhance eyewitness recall. Memory and suggestibility in the forensic interview, 2:1, 265-286.

- Freeden, M. (2008). Editorial: Thinking politically and thinking ideologically. *Journal of Political Ideologies*, 13:1, 1-10.
- Hayek, Friedrich von. (1979). *Social Justice, Socialism and Democracy*. Sydney, Australia: The Centre for Independent Studies.
- Haq, Mahbub ul. (1996). *Reflections on Human Development*. Oxford: Oxford University Press.
- Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller, J., Glassner, B. (1997). The 'inside' and the 'outside': Finding realities in interviews. Silverman, D. (Ed.) *Qualitative research*. London: Sage (pp. 99-112).
- Minakov, M. (2015). Utopian Images of the West and Russia Among Supporters and Opponents of the Euromaidan. *Russian Politics & Law*, 53:3, 68-85.
- Moore, Barrington. (1966). *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press.
- North, D. C., Wallis, J. J., Weingast, B. R. (2009). *Violence and social orders: a conceptual framework for interpreting recorded human history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, Douglass C., Summerhill, William and Weingast, Barry R. (2000). «Order, Disorder, and Economic Change: Latin America versus North America.» Mesquita, Bruce Bueno de, Hilton L. Root (Eds.) *Governing for Prosperity*. New Haven, CT: Yale University Press (pp. 23-46).
- Olick, Jeffrey K. (2007). *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. NY, London: Routledge.
- Schmitt, C. (1922). *Politische Theologie: Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. Bonn: Duncker & Humblot.
- Sen, Amartya. (1983). *Choice, Welfare, and Measurement*. Oxford: Basil Blackwell.
- Skinner Q. (1995). *Language and Political Change*. Ball, T., J. Farr et al. (Eds.) *Political Innovation and Conceptual Change*. Cambridge: Cambridge University Press (pp. 6-23).
- The Pew Research Center. (2009). *Two Decades After the Wall's Fall: End of Communism Cheered But Now With More Reservations*. Accessed at <http://www.pewglobal.org/files/pdf/267.pdf>
- Tilly, Charles. (1990). *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990*. New York: Blackwell
- Willis, Gordon B. (2015). *Analysis of the cognitive interview in questionnaire design*. Oxford: Oxford University Press.